МОРАЛЬ І МУДРІСТЬ ЗАПОВІДНОЇ ПРИРОДИ

Гетьман В.І.

Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління
вул. Василя Липківського, 35, корп. 2, 02000, м. Київ
wi.getman@gmail.com

Гармонійне співіснування людини й природного середовища, що є найважливішою стратегією виживання людини як біологічного виду, можливе за умови збереження природно-заповідних ландшафтів як (певною мірою) еталонів такого співіснування на відповідних територіях.

Мораль як форма суспільної свідомості є відбиттям наявних у країні суспільних відносин і зрештою визначається суспільним буттям, матеріальними умовами життя людей. У ній міститься все цінне з моральних поглядів історичного минулого. Мораль визначає цілісне розуміння сенсу життя, місця та ролі людини в суспільстві й так далі.

Окрім категорії моралі, існує ще поняття моральності як похідне від першого. Моральність у такому випадку виступає як характерна риса, властивість суспільства, колективу, людини тощо.

Мудрість як інтегральна морально-етична категорія містить поняття розуму й добра. Яскравим втіленням народної мудрості в Україні завжди були прислів'я, приказки тощо. Про розумного в народі говорили: скаже, як зав'яже. Тобто поняття мудрості на нашій землі має глибоке національне коріння.

У статті детально проаналізовано такі сакральні (постнекласичні) філософські категорії, як мораль і мудрість, подано власне їх розуміння, а також зроблена спроба відшукати життєдайні джерела й віддзеркалення цих категорій у відчуттях людини (через перцепцію) на заповідних ділянках природи.

Природно-заповідні ландшафти у своїй виховній функції відтворення цього світогляду водночас є національними ландшафтами. У кожному ландшафтному комплексі, на кожному п'ятачку нашої землі зберігається історична національна пам'ять народу, Дух української землі. Тому одним зі шляхів подолання нинішнього кризового стану людської душі є пізнавальне освоєння гуманістичних цінностей заповідних ландшафтів. Заповідний ландшафт закарбував пам'ять про минуле, про багатовікову історію, в ньому живі добро, мораль, інтелект.

Заповідна природа має ще багато неусвідомлених цінностей людиною. Через неповноту й поверховість сучасних знань вони не можуть бути виявлені тепер. Багато що в нашому житті апіорне, знаходиться за межами людського досвіду.

Заповідна природа – скарбниця високої людської моралі й мудрості. Це життєдайне джерело духовного спокою та божої благодаті, примирення зі світом зла й добра, ненависті й любові. Це святі місця, де здійснюється пошук і вершиться таїнство єднання зі світом неземним, починається дорога до вічності, до Бога. *Ключові слова:* мораль, мудрість, ландшафт, заповідна природа, гармонія, перцепція.

Morality and wisdom of the reserved nature. Getman V.

Harmonious coexistence of man and the natural environment, which is the most important strategy of survival of a person as a biological species, is possible under the condition of conservation of nature-protected landscapes, as (to a certain extent) standards of such coexistence in the respective territories.

The article analyzes such sacral (post-classical) philosophical categories as morality and wisdom, gives their understanding of the author, and also attempts to show their life-giving sources and “self-expression” in feelings (through human perception) in protected areas of nature.

The humanistic resources of the reserved landscape becoming today an important part of sustainable development of the society, in particular its social and economic sphere and ideological background. They, in turn, include such an ideal component as the sacred attitude of people to the hidden truths of the wild, with deep pre-Christian (Proto-Slavonic) roots.

Harmonious coexistence of man and the natural environment, which is the most important strategy of survival of a person as a biological species, is possible under the condition of conservation of nature-protected landscapes, as (to a certain extent) standards of such coexistence in the respective territories (the zone of traditional use of biosphere reserves).

The article analyzes such sacral (post-classical) philosophical categories as morality and wisdom, gives their understanding of the author, and also attempts to show their life-giving sources and “self-expression” in feelings (through human perception) in protected areas of nature.

The humanistic resources of the reserved landscape becoming today an important part of sustainable development of the society, in particular its social and economic sphere and ideological background. They, in turn, include such an ideal component as the sacred attitude of people to the hidden truths of the wild, with deep pre-Christian (Proto-Slavonic) roots.

Harmonious coexistence of man and the natural environment, which is the most important strategy of survival of a person as a biological species, is possible under the condition of conservation of nature-protected landscapes, as (to a certain extent) standards of such coexistence in the respective territories. *Key words:* morality, wisdom, landscape, reserved nature, harmony, perception, actuality, worldview, logic, philosophy, sacredness.

У природі все старіє: тварини й рослини, люди й етноси, культури, ідеї та пам'ятники. І все, перетворюючись, відроджується відновленим; завдяки цьому діалектичному закону розвивається наша праматір – біосфера.

Лев Гумільов

Постановка проблеми. Передусім, що таке мораль? Найбільш коротке і водночас недосяжне звичайному розуму за глибиною визначення цього поняття дали філософ Імануїл Кант: «Мораль – розум волі» і поет Генріх Гейне: «Мораль – розум серця». Що розуміти під цими словами, які є філософською конструкцією захмарної висоти?

Мудрість, як інтегральна морально-етична категорія, включає поняття розуму і добра. Яскравим втіленням народної мудрості в Україні завжди були прислів'я, поговірki тощо. Про розумного в народі говорили: скаже, як зав'яже. Тобто поняття мудрості на нашій землі має глибоке національне коріння.

Єдність морального і мудрого (вища філософська єдність) закована у національному (етнічному) ландшафті, що зберігся ще (в епоху екологічного лихоліття і морально-інтелектуальної стагнації) на природно-заповідних територіях.

Власне, гармонійне поєднання щирої доброти і глибокої мудрості первинної (невинної) дикої заповідної природи і є фундаментальною властивістю біосфери Землі.

Дослідження цих високо моральних (іраціональних) наукових категорій, їх перцепційно-когнітивний пошук на незайманих ділянках (ландшафтах) заповідної природи, збереження з цією метою останніх і має складати надзвичайно важливе завдання науки і загалом суспільно-владних інституцій.

Матеріали та методи. Під час написання статті ми дотримувалися чотирьох рівнів методології науки: філософсько-світоглядного, загальнонаукового, конкретно-наукового і техніки досліджень. Для доведення власних положень було використано аналітичний методологічний прийом (метод аналізу, метод інтроспекції – аналіз власних переживань і цінностей). Також застосовано низку інших методів, зокрема загальнонаукові (логічні) – синтезу, абстракції, індукції і дедукції; конкретно-наукові (методи гуманістичного ландшафтознавства, перш за все спостереження, і перцепційної географії).

У статті використовуються феноменологічні методи представлення заповідних ландшафтів – шляхом опису відчуттів, вражень і значень, якими людина прив'язана до сакральної природи. Матеріалом таких описів є здебільшого інтерпретація власних суб'єктивних переживань, вражень від споглядання заповідного (природного) ландшафту.

Мета статті – показати актуальність пошуку нових (креативних) шляхів і форм охорони і збереження катастрофічно зникаючого ландшафтного і біорізноманіття української заповідної природи

в контексті висвітлення її глибинних гуманістичних витоків, зокрема на основі розгляду екофілософських категорій моралі і мудрості.

Результати дослідження, їх обговорення. Відомо, що все геніальне просте. У філософії мораль (лат. *mores* – звичаї, рос. – *нравы*) – передусім категорія, одна із форм суспільної свідомості (нарівні з наукою, правом, мистецтвом тощо). Філософський словник трактує мораль як норми, принципи, правила поведінки людей, а також як власне людська поведінка (мотиви поступків), почуття, судження людей, у яких віддзеркалюються їх відношення одне до одного, суспільства загалом і влади зокрема.

Здавна мораль виступала як регулятор поведінки, взаємовідношень людей. Керуючись моральними принципами, люди сприяли життєвості суспільства, його «духовному здоров'ю». Своєю чергою, суспільство, підтримуючи і поширюючи ту чи іншу мораль, тим самим формувало людську особистість у відповідності до своїх загальноприйнятих ідеалів. Відтак, мораль суспільства, відповідно, підтримувалась силою колективної думки і зазвичай – переконаннями людей.

Як форма суспільної свідомості, мораль є відображенням існуючих в країні суспільних відносин і в кінцевому підсумку визначається суспільним буттям, матеріальними умовами життя людей. У неї включається все цінне з моральних поглядів історичного минулого. Мораль виявляє цілісне розуміння сенсу життя, місця та ролі людини в суспільстві і так далі. Історичний досвід підтверджує, що у своєму розвитку вона ставала то більш, то менш гуманною. Хоча за канонами всіх релігій світу повинна була витримувати тренд руху до світла і добра, справедливості і порядності. Тобто до всіх чеснот, вироблених людськими цивілізаціями за всю їх історію [13].

Також існує загальнолюдська мораль, елементи якої передаються від покоління до покоління. Це і є мораль Добра і Правди, батьківська мораль дідів і прадідів, мораль Духу рідної землі. У цьому криється питання істинності моралі: наскільки вона відповідає широким верствам людей, наскільки закована в корінному етносі чи, далєбі, нації, народі. Тобто – наскільки мораль прогресивна.

Окрім категорії моралі, існує ще поняття моральності як похідне від першого. Моральність у такому випадку виступає як характерна риса, властивість суспільства, колективу, людини тощо.

Оскільки все в земному бутті побудоване на протилежностях (діалектичний закон єдності і боротьби протилежностей), то як антиподи треба розуміти поняття: мораль – а(не)мораль, моральність – а(не)моральність. Наприклад, моральні ідеали християнського світогляду – самовдосконалення людини, аскетизм, перенесення життєвих цінностей із реального світу у царину духу тощо [8] – з одного боку, і середньовічні індульгенції, інквізиція, переслідування церквою свободи думки (спалення на вогні Джордано Бруно) тощо – з другого.

І що дуже важливо! Моральним вираженням зазначеного закону діалектики є боротьба добра і зла, яку визнавав основою світу ще у VII ст. до н.е. засновник давньоіранської релігії – зороастризму, пророк Заратустра (греки називали – Зороастр) у священній книзі давніх іранців (арійців) – «Авеста» [10].

Мудрість, як зазначалося, включає поняття розуму і добра. Мало бути розумною людиною. Треба бути ще добрим, гуманним громадянином своєї країни.

У контексті сказаного процитуємо визначних вчених і вдамося до народної мудрості. «Перманентною властивістю розуму, – говорив І. Кант, – є добро». «Розум, позбавлений добра, – за словами В.І. Вернадського, – приречений на загибель». Що таке добро (як моральна категорія), доброта (як риса характеру)? – Це згода волі з совістю, – говорить древня китайська мудрість [16]. А що таке совість? – Це страх перед Богом і людьми. А воля індивідуума, сильного характеру (якого так благає нездолена Україна) – то є сила Духу, Духу рідної землі.

Підсумовуючи вище сказане, можна попередньо виснувати, що у нинішньому (капіталістичному) суспільстві потоптано найсвятіше – мудру мораль!

А тепер час перейти до моралі і мудрості заповідної природи (заповідного ландшафту). Наукові джерела говорять, що єдність морально зрілого народу (етносу) і його природного середовища життя (довкілля) є фундаментальною властивістю біосфери Землі [9]. Як вища філософська єдність вона названа французом (палеонтолог) Тейяром де Шарденом Духом землі [14], а швейцарцем (психолог) Карлом Густавом Юнгом – архетипом [17]. Нами це поняття трактується як вrostання і злиття життєвої долі кожної людини з долею землі, на якій вона проживає, заповідної землі. Моя доля і доля моєї землі – невіддільні. Втрата такої єдності рівноцінна занепаду етносу, культури, цивілізації загалом. Пам'ятаймо: Дух рідної землі із силою Закону визначає стиль життя, стереотип поведінки людини.

Власне, через те, що людина – плоть від плоті породжена своєю землею, вона не може відмежовуватися від природних умов, в яких з'явилася на світ і сформувалась як особистість. Від землі вона отримує живильні соки, насагу для творчості, інтуїтивні імпульси для духовних пошуків. Словами відомого німця, батька геополітики, першої половини минулого століття Фрідріха Ратцеля це можна сказати так: «Наш розумовий і культурний розвиток, усе те, що ми називаємо прогресом цивілізації, скоріше можна порівняти з ростом рослин... Ми завжди залишаємося пов'язаними із землею, і гілка може рости тільки на стовбурі» [6].

Особливо значущими для розуміння вище сказаного є природно-заповідні території, заповідні ландшафти. Це святі місця, там живе Бог. Там народжуються високі почуття, вільне світосприйняття, там думка сягає найвищих вершин.

Ще з язичницьких часів «заповідні гаї», розміщені поблизу поселень, здебільшого на підвищених місцинах, правила слов'янам за храми (гайбог, божниця, святибор тощо). Окремі священні гаї вони називали раєм.

У давньому Києві священним вважався Шулявський (Кадетський) гай на березі річки Либідь. Він був вирубаний у часи громадянської війни, а зараз там житловий масив. На місці, де знаходиться тепер Києво-Печерська лавра, колись шумів густий священний гай – обитель київських богів.

Власне, заповідна природа має ще багато неусвідомлених людиною цінностей. Через неповноту та поверховість сучасних знань вони не можуть бути виявлені натеper. Багато-що в нашому житті апріорне, знаходиться за межами людського досвіду [2].

Однією з таких ще не до кінця усвідомлених суспільством цінностей є гуманістична, що властива територіям та об'єктам природно-заповідного фонду України, зокрема біосферним заповідникам.

Відтак треба зазначити, що у теперішні часи «стагнації» духовності і моралі особливо актуальною стала освітньо-виховна проблема, що вирішується в області світоглядної функції екології і практично реалізується у науково-пізнавальному освоєнні природного і гуманістичного потенціалу заповідних ландшафтів [4]. І заповідна справа, яка є сферою знань про заповідну природу, покликана служити святій справі патріотичного виховання, особливо молоді, в душі шанування і любові до рідної природи та історії.

У цьому відношенні особливої уваги заслуговує *гуманістично-ресурсний потенціал заповідних ландшафтів*, який включає природні особливості, що здатні викликати людські почуття, пізнавальний або науковий інтерес, впливати на формування особистості. Тобто це те, що робить людину добршою і розумнішою. Чільне місце у такому потенціалі (заповідної природи) посідає різноманіття пейзажів, чи краєвидів, як фізіономічне (зовнішнє) відображення ландшафту, багатство видів рослин і тварин. До слова, останнє є індикатором екологічного стану довкілля (збіднене біорізноманіття призведе рано чи пізно до катастрофи) [5].

Втім, що таке ландшафт, зокрема заповідний? – Термін «ландшафт» походить від німецького слова «die Landschaft» і дослівно означає «пейзаж» чи «краєвид». Щодо визначення ландшафту є кілька підходів: ландшафт – природний об'єкт; ландшафт – антропогенний об'єкт; ландшафт як категорія природно-антропогенна. З позиції першого підходу – ландшафт, як природний об'єкт, він має три тлумачення: загальне, регіональне і типологічне [7]. Цікавою з цього питання є думка воронезького професора Ф.М. Мількова, який поділяє сучасні ландшафти на змінені людиною, відновлені й первинні (заповідні) [11].

Основоположник вчення про культурний ландшафт О. Шлютер у 20-х роках минулого століття

трактував його як продукт сумісної творчості людини і природи. Інший «культурний географ» у Північній Америці Карл Зауер розумів ландшафт як результат трансакції між культурою і навколишнім природним середовищем. Художник Джон Констебл вважав, що ландшафт як прояв вищих сил, наповнений глибокими моральними значеннями. Однак для того, щоби побачити і зрозуміти моральні цінності ландшафту, необхідно глибоко зануритися в нього на індивідуальному (суб'єктивному) рівні.

Філософське бачення (разом з художнім) ландшафту одним з перших знайшло теоретичне осмислення у Джона Рескіна ("Modern Painters", 1856 рік). «Моральний характер» ландшафту він вбачав у тому, що справжнє отримання насолоди від нього не сумісне з проявами зла, а породжує шляхетні почуття смутку, радості й любові до ближнього. Тобто ландшафт у нього – гуманістична категорія [8]. Саме від цих його ідей і походить сучасний гуманістичний напрям у розумінні ландшафту.

Вивчення гуманістично-ресурсного потенціалу заповідних ландшафтів сприяє гуманізації теперішньої дійсності. Власне, на гуманістичному тлі заповідної природи відбувається так би мовити таїнство творення духовності людини, її громадянської позиції, екологічно грамотного, інтелектуально-гуманістичного світогляду. Такий світогляд передбачає поєднання у людській особистості її моралі і мудрості (як феноменів філософії).

Природно-заповідні ландшафти у своїй виховній функції витворення цього світогляду водночас є національними ландшафтами. У кожному ландшафтному комплексі, на кожному п'ятачку нашої землі зберігається історична національна пам'ять народу, Дух української землі. Тому одним з шляхів подолання нинішнього кризового стану людської душі і є пізнавальне освоєння гуманістичних цінностей заповідних ландшафтів.

Природа, згідно з пантеїстичним вченням, одушована Богом, Природа – це Бог. Раз так, то ми як діти матері-Землі перебуваємо у прямій залежності від її здоров'я, екологічного стану. Відомо, що із втратою рідних, особливо батьків, втрачаємо частку самих себе. Так само, не зберігши біологічний вид чи природний ландшафт, в якому живемо, втрачаємо благополучну перспективу існування свого та своїх нащадків.

Власне, заповідний (національний, етнічний) ландшафт містить у собі високий інформаційно-виховний потенціал (актуал). Він вражає, звеличує... Людина, вбираючи в себе враження від його споглядання, збагачується духовно і розумово. У такому «діалозі» здійснюється, відповідно, інформаційний (інтелектуальний) і духовний (чуттєвий) контакт людини з природою [1; 5]. Досліджено, що у кількісному відношенні природне середовище (заповідний ландшафт) перевищує інформаційний потенціал суспільства на 20 порядків! [15].

Так, дослідники пустині у Феофанії м. Києва (Н. Сементовський, 70-і роки XIX ст.) відзначали, що людина, прибита найтяжчим горем, прийде сюди і, споглядаючи красу навколишньої місцевості, знайде духовне полегшення. Вона відчує незворушний спокій. Бо все тут дихає глибокою святинею. Це справжня чернецька пустинь серед розкішної природи... У ній – ближче до самого Бога. Крім усього того, краса природи лікує людську душу [3].

Отже, цінуючи рідну українську природу, серед якої вирости, босоніж увібрали її генетичний код, зберігаємо себе як народ, як етнічну спільноту. Маємо практичне втілення закону Сергія Подолинського про те, що енергія сонця (фотосинтезу) через хлібороба, що працює на землі, перетворюється в життєві блага і духовну надбудову суспільства. Енергія одухотвореного всесвіту найбільше фокусується у менш змінений людиною сільській місцевості [12], а також, додамо, на природно-заповідних територіях.

Заповідний ландшафт (у класичному розумінні) закарбував пам'ять про минуле, про багатовікову історію, у ньому живі добро, мораль, інтелект. У ньому містяться, наприклад, не тільки викопні ґрунти (педологія), спори і пилок рослин, кістки вимерлих тварин геологічного минулого (палеонтологія). У ньому «законсервований» час, дорога у вічність... У ньому – філософія історії.

Зазвичай у заповідному ландшафті сумісно з природними співіснують елементи матеріальної культури, включаючи автентичні сліди історичної життєдіяльності людини (городища, кургани, ділянки археологічного культурного шару тощо). І духовної культури теж! Там, де знаходяться і ще збереглися найбільш цінні та мальовничі природні терени, там водночас закована історична минувшина народу, красуються своєю позолотою церковні бані сакральних місць (монастирів), там чути голос наших пращурів.

За твердженням англійського дослідника Арнольда Д. Тойнбі («Дослідження історії», 1995 рік), історію треба не просто читати, розуміти (цього замало!), а й пережити ще раз – психологічно. Так само з почуттям сакральності треба сприймати і переживати заповідний ландшафт!

Професор Джей Еплтон з північної Англії у книзі «Переживання ландшафту» (1975 рік) також доводить, що природний ландшафт, загалом, потрібно не лише споглядати, а й відчувати кожним своїм нервом. А відомий британський географ XX ст. Воган Корніш у своїх унікальних працях «Пейзаж і зорові відчуття» (1936 рік), «Красоти пейзажу: географічні дослідження» (1943 рік), досліджуючи естетичні якості ландшафтів Великої Британії, описує свої переживання від перебування у них.

На завершення хочеться поділитися враженнями від перебування у біосферному заповіднику «Асканія-Нова» (службове відрядження головного спеціаліста Державної служби заповідної справи

Мінприроди, 2010 рік). Однієї ночі пішов у степ (відвідування з науковою метою). На початку було якось моторошно, незвично. Сам на сам вночі, наодинці з диким степом. Чомусь довго не сходило сонце. Врешті, підходжу до скіфського кургану. Обережно наближаюся до прадавнього кам'яного ідола. Його очима на мене дивляться перетерті у порошок жорнами історії насельники цих степів: скіфи, алани, ..., люди ямної і катакомбної археологічних культур... І враз – виповзає сонце. Дух Землі і Всесвіту зійшлися на кургані!

Воістину, духовний контакт з непізнаним світом заповідного степу, перевтілення матеріального ества людини в його протилежну субстанцію – вічність. Тільки Богу зрозуміла дика природа! Справді, емпіричне підтвердження філософії І. Канта щодо непізнанності «речі у собі»!

Висновки. Святилищами, свого роду природними каплицями, де здійснюється дійство духов-

ного єднання (та очищення) сучасної Homo sapiens із світом, що існував, і прийшлим (прийдешнім), та створеною Богом природою – повинні стати (і завжди були, на 0,99 відсотків людської історії – від австралопітеків до перших цивілізацій) заповідні місця дикої природи. За словами класиків філософії, людина вийшла з природи, і тепер, хоч у формі спілкування із заповідними місцями, мусить підтримувати з нею духовний зв'язок, втрата якого призводить до бездуховності (що вже спостерігаємо). Будемо вірити, що наш талан, наш Дух землі ще живі у збережених природних і культурних скарбах національних заповідних ландшафтів.

Заповідна природа – скарбниця високої людської моралі і мудрості. Це життєдайне джерело духовного спокою і божої благодаті, примирення зі світом зла і добра, ненависті і любові. Це святі місця, де здійснюється пошук і вершиться таїнство єднання зі світом неземним, починається дорога до вічності, до Бога.

Література

1. Гетьман В.І. Наодинці з природою. *Науковий світ*. 2002. № 11. С. 26–27.
2. Гетьман В.І. Гуманістична цінність заповідних ландшафтів національної та регіональних екомереж України. *Екологічний вісник*. 2003. № 1–2. С. 5–7.
3. Гетьман В.І. Зелене довкілля Києва – унікальна природна цінність України. *Київський географічний щорічник* : науковий збірник. Вип. 2. 2002. Київ : ВГЛ «Обрії», 2003. С. 83–98.
4. Гетьман В.І. Про збереження національного ландшафту. *Заповідна справа в Україні*. Т. 1. Вип. 2. Канів, 2005. С. 43–45.
5. Гетьман В.І. Екологічний туризм – це духовно-інформаційний контакт з природою. *Географія і сучасність* : збірник наукових праць. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Вип. 19. Київ : Вид-во Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2008. С. 177–182.
6. Гетьман В.І. Дух Землі. *Слово просвіти*. 2013. № 22 (711). С. 1–3.
7. Гетьман В.І. Екологічні субстанції: закономірності, ландшафти, рельєф : навчальний посібник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. 71 с.
8. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : монографія. У 2-х т. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2005. Т. 1. 432 с. Т. 2. 503 с.
9. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Москва : Айрис-пресс, 2005. 560 с.
10. Лубський В.І. Історія релігій : навчальний посібник / В.І. Лубський, В.М. Козленко, М.В. Лубська та ін. Київ : Тандем, 2002. 640 с.
11. Мильков Ф.Н. Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы. Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1981. 400 с.
12. Подолинський С.А. Вибрані твори. Монреаль, 1990. 543 с.
13. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. 5-е издание Москва : Изд-во политической литературы, 1987. 590 с.
14. Шарден Пьер Тейяр де. Феномен человека. Москва : Наука, 1987. 240 с.
15. Шевчук В.Я., Саталкін Ю.М., Білявський Г.О. Екологічне управління. Київ : Либідь, 2004. 432 с.
16. Энциклопедия мудрости. РООССА, 2007. 815 с.
17. Юнг К.Г. Архетипи і колективне несвідоме / перекл. з нім. Катерини Костюк ; науковий редактор українського видання Олег Фешовець. Львів : Вид-во «Астролябія», 2013. 588 с.